

Тетяна Ляшенко

ПЕРСПЕКТИВИ «РУССКОГО МИРА» В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті досліджуються спроби побудови «руського мира» на територіях колишніх республік радянської Середньої Азії. Аналізується технологія пропаганди впровадження та функціонування ідеї єдиного мовного, культурного та політичного простору колишнього СРСР. Розглядаються проекти створення «народних республік» на базі російськомовного населення всередині держав Центральної Азії.

Ключові слова: «русский мир», Центральна Азія, російськомовне населення, мовне питання, сепаратизм, ідентичність.

Lyashenko T. Perspectives of «Russian world» in countries of Central Asia on the modern stage. The article deals with the attempts of construction of «Russian world» on territories of former republics of Soviet Middle Asia. Technology of propaganda of introduction and functioning of idea of single language, cultural and political space of the former USSR is analysed. The projects of creation of «republics of people's» on the base of the Russian-language population inwardly of the states of Central Asia are examined.

Key words: «Russian world», Central Asia, Russian-language population, language question, separatism, identity.

Події в Україні вже понад рік ставлять питання перед політиками, аналітиками та експертами щодо можливості реалізації подібного сценарію не лише в інших республіках колишнього СРСР, але й «ближнього зарубіжжя». Адже предметний і всебічний аналіз того, що відбувається в Україні зараз та подальший прогноз подій має принципове значення для оцінки

геополітичних процесів у всьому світі. Фактично не залишилось жодної країни, яка б не зайняла власну позицію у цьому конфлікті. І навіть ті держави, що начебто зберігають нейтралітет (наприклад, держави Центральноазійського регіону), вимушені узгоджувати свою як внутрішню, так і зовнішню політику з реальною загрозою, яку несе намагання Путіна перекроїти сучасні кордони і примусити світ жити за його законами.

На думку багатьох дослідників [1], услід за Україною окупаційна політика Росії може торкнутися не лише країн Балтії, Молдови, Польщі, але, насамперед, держав Центральної Азії, зокрема Казахстану. Намагаючись легітимізувати свої загарбницькі дії, президент Путін прикривається «співвітчизниками», до яких зараховується «близько третини мільярда російськомовного населення, або майже кожний двадцятий житель планети, який має духовні та ментальні ознаки російськості та є небайдужим до долі і місця Росії у світі» [2]. Будь-яка логіка відходить на задній план, якщо йдеться про захист «суперетносу», який «несе цивілізацію і культуру». «Реальною метою російського лідера є те, що він називає «інтеграційним проектом» щодо територій колишнього СРСР, задуманим для пожвавлення Росії та відновлення російської цивілізації на позиціях, що належали їй, – на його думку, – по праву. Путін взяв його як своєї місії і вірить, що успішне здійснення цього проекту гарантуватиме йому міцне місце в російській історії» [3].

Казахстан за національним складом населення, географічним та економічним становищем має з Україною багато спільного. Як і в Україні, росіяни становлять у Казахстані близько 1/5 населення, яке в своїй більшості розмовляє російською мовою. Республіка має величезний кордон з Росією, а їхні економіки так тісно інтегровані, що «самостійно» існувати Казахстану досить складно.

Особлива увага з боку Російської Федерації приділяється Східному Казахстану, де зосереджена велика кількість етнічних росіян. Висловлювання російських депутатів на кшталт В.Жириновського щодо «исконно» російських земель були суттєво підкріплені виступом В.Путіна на молодіжному форумі «Селігер – 2014», в якому він заявив, що казахи не мали державності. «Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв зробив унікальну річ – він створив державу на території, на якій ніколи держави не було», – сказав Путін.

У Казахстані уважно поставилися не лише до відповіді російського президента, але й до самого питання, і сприйняли це як попередження. Також свою роль відіграла і кримська промова Путіна, який заявив, що росіяни – найбільший розділений народ у світі, а Росія готова захищати свої інтереси. Це викликало ще більше занепокоєння як серед політичних еліт, так і експертного співтовариства, взяввшись аналізувати можливі сценарії розвитку подій. Москва, за твердженням західних і деяких казахстанських аналітиків, може спровокувати в республіці внутрішні заворушення і, скориставшись ними, захопити північні і північно-східні області країни за таким само сценарієм, який відбувся у Криму.

Східний Казахстан є одним зі складних регіонів Казахстану за етносоціальним профілем. Під цим регіоном ми розуміємо Східно-казахстанську область, утворену в 1997 р. шляхом скасування Семипалатинської області. Специфікою Східного Казахстану, крім економічного профілю, є російська домінанта в етнічному складі.

З початку XVI століття сучасну територію Казахстану почали заселяти втікачі козаки. Указом царя Олександра I в 1808 р. Сибірське козацтво отримало статус Сибірського козачого війська з центром у м. Омську. Козаки і переселенці, що йшли за ними з Росії, зі зброєю в руках захоплювали кращі землі, луки і пасовища, витісняючи у степ корінне населення, яке вони називали киргизкайсаками, щоб не плутати з російськими козаками.

З того часу і розпочалася окупація території, і в 1925 р. за указом Сталіна була створена Казахська РСР. Територіальні межі, в яких повинні були жити казахи – від Уралу до середньої течії Сирдар'ї – були окреслені більшовиками, які вважали, що казахи повинні жити там, де вказав Сталін. Казахське місто Ташкент було передане Узбекистану, Оренбург і Челябінськ дісталися Росії. Казахи в XIX столітті чинили опір як могли. У 1836–1838 рр. було придушене повстання Ісатая Тайманова і Махамбета Утемісова. У 1846 р. був ліквідований останній казахський хан Кенесари. У 1857 р. було розгромлено Казалінське повстання під керівництвом Жанкожі Нурмухамедова. Розправа військ над мирним населенням при взятті розташованих на території сучасного Киргизстану та Казахстану фортець Пишпекі Тараз в 1864 р. глибоко обурило офіцера російської армії, історика і мандрівника, етнічного казаха

Чокана Валіханова – після кількох гарячих і безрезультатних суперечок з полковником Черняєвим він подав у відставку. У 1866 р. російська армія захоплює Чимкент (Шимкент), а наступного року формується Сибірське козацьке військо, якому наказувалося утримання територій, які Путін зараз називає «руським миром».

Своєрідне поширення «руського мира» знайшло втілення в голодоморі, який у 1919–1922 і 1930-х рр. призвів до загибелі майже 2 мільйонів осіб в Казахстані. За твердженням головного редактора літературного журналу «Простор», казахстанського поета і прозаїка Валерія Михайлова «казахи, дійсно, за якихось 10-15 років позбулися близько половини населення. Світова історія не знає трагедії подібного масштабу». Як і у випадку з Україною, в 30-х роках більшовики почали заповнювати спустошені області, переселяючи людей з інших частин СРСР. У 60-х рр. почалося освоєння цілинних земель у Казахстані, за цей час в казахські степи встигли переселити близько мільйона людей, знизивши процентне співвідношення корінного населення – казахів до 30 відсотків.

Радянська влада широко користувалася природними багатствами Казахстану, на долю якого припадало 70% радянського виробництва свинцю, цинку, титану, магнію, олова, 90% фосфору і хрому, більше 60% срібла і молібдену. З 1955 р. працює космодром Байконур, з яким пов'язані всі успіхи радянської космонавтики. У 1969–1970 рр. територія Казахстану була використана для численних випробувань ядерної зброї. У Мангішлацькій області була проведена серія експериментів «Сай-Утес» з підземним підривом промислових термоядерних зарядів. На території Казахстану Міністерством оборони СРСР було розміщено багато військових баз та випробувальних полігонів, стратегічних аеродромів і ракетних шахт, стратегічна «Дарьял-У» на Балхаші. У 200 кілометрах на північний схід від Акмолинської області було побудоване закрите місто Степногірськ, де на двох комбінатах розроблялася ядерна й бактеріологічна зброя. Таємні випробування бактеріологічної зброї також проводилися на острові Відродження в Аральському морі.

У 80-х роках через ірраціональне використання води річок Сирдар'я і Амудар'я практично зникло Аральське море. Радянському Союзу потрібен був порох і тверде ракетне паливо, для яких використовували бавовну. Для поливу плантацій бавовнику

необхідна величезна кількість води, яку і забирали з двох основних річок Центральної Азії. У підсумку, Аральське море буквально на очах стало висихати, перетворившись на величезний сухий басейн, покритий кіркою сухої землі.

Нурсултан Назарбаєв сприйняв повідомлення про підписання в Біловезькій Пущі угоди про припинення діяльності СРСР, чомусь відразу назване «слов'янською змовою», з пересторогою. Через два тижні, 21 грудня 1991 р., він був змушений приєднатися до угоди, яка, в підсумку, була перетворена на угоду про створення СНД. Почався період функціонування радянської імперії в новому вигляді: більшість радянських республік очолили колишні комуністичні лідери, які мало чим відрізнялися один від одного в методах збереження влади, а отже – збереження своїх новоутворених країн для кремлівських амбіцій.

З часом кожна країна почала шукати варіанти існування та співіснування з сусідами. Частина країн намагалася вийти з-під контролю Кремля, інші вважали себе залежними не тільки економічно, але й ментально. Створення національних держав з радянським минулим і пострадянським сьогоденням є неймовірно складною справою. І тут Назарбаєв проявив себе як далекоглядний керівник держави, що не допустив конфліктів і розвиває країну, яка за рівнем життя випередила навіть Росію.

Назарбаєву дісталася складна територія, на якій проживає близько 26 відсотків росіян, а русифікація казахського населення за 200 років після завоювання досягла неймовірного рівня, коли практично всі міські казахи і велика частина сільського населення в основному вживає російську мову. Російська мова з 1995 р. «офіційно вживається в державних організаціях і органах місцевого самоврядування», але насправді вона, як і раніше, є основною і в побуті, і в роботі державних органів. Ще кілька років тому єдиний у країні університет в Караганді випускав групу студентів-журналістів з казахською робочою мовою. Кілька років в Алматі виходила газета «Казахська правда», радикальна за своїми поглядами, яка, тим не менш, друкувала статті свого засновника академіка Алдана Аїмбетова російською мовою.

Поки що Назарбаєву вдається зберігати баланс між політизованими російськими організаціями, найбільша з яких «Лад»

налічує понад 50 тисяч прихильників, і етнічними казахами, що мріють відродити рідну мову. Їм протистоять ще кілька десятків організацій, які «відстоюють» права росіян Казахстану. Крім «Ладу» функціонує громадське об'єднання «Витоки», кілька товариств козаків, Російська громада Казахстану, Асоціація вчителів російських шкіл Казахстану, громадське об'єднання «Слов'янський культурний центр» і Комуністична партія Казахстану.

Згадка Путіним Казахстану в такому непривабливому контексті негативно вплинула і на позицію влади, і на настрої населення. Адже в Казахстані є росіяни, які скаржаться на «геноцид» і «утиски» російськомовних і з нетерпінням чекають приїзду путінських «зелених чоловічків».

На 2013 р. в Казахстані налічували понад 21% росіян, а в деяких містах, зокрема в місті Усть-Каменогорську, уродженців РФ майже 58%. Російський журналіст Ілля Азар, який відвідав місто, розповідає, що російський президент Путін викликав тут справжнє народне хвилювання своєю заявою.

Після його слів казахи намагалися запустити акцію протесту під назвою «Відправ Путіну підручник історії», втім, незабаром народне невдоволення стихло. Зате активізувалися місцеві росіяни: вони почали скаржитися на «геноцид» російськомовних громадян. «Нас, за висловом Путіна, як картоплю їм передали». – розповідав представник руху «Лад» Олег Навозов.

Наприкінці листопада 2014 р. казахстанський портал «Медуза» опублікував репортаж Іллі Азара під назвою «Усть-Кам'яногірська народна республіка: Чи чекають росіяни в Казахстані «ввічливих людей». За декілька днів цей матеріал був заблокований, а до редакції почали надходити листи про шкоду тієї інформації, яка була викладена в ній. Матеріал був названий «іноземною спробою розпалити міжнародну ворожнечу, зіштовхнути росіян і казахів».

У репортажі зі слів кількох російських жителів Усть-Каменогорська описувалися проблеми російськомовного населення в Східному Казахстані, проте ситуація «за всіма пунктами» порівнювалася зі становищем росіян у Східній Україні, з подіями у Луганську і Донецьку. Основний інтерес до Усть-Каменогорська викликало питання: чи можливе повторення Донбасу в Казахстані, чи є для цього передумови і наскільки сильні в регіоні

сепаратистські настрої? «Місцеві росіяни активно обговорюють події в Донбасі і підтримують Путіна в його політиці з української питання», – пише І.Азар. Наприклад, вони говорили так: «В Україні протягом 23 років незалежності виховували ненависть до Росії і російського» (що, в підсумку, призвело до війни на Донбасі), а в Казахстані робиться те ж саме, але «потихеньку» (Олег Масленников, голова російської громади Рудного Алтаю). «Спостерігається повільний тактичний геноцид, виїхало вже до п'яти мільйонів, і зараз уже четверта хвиля пішла, їдуть до дітей, онуків», – Масленников.

Інформаційна стратегія зовнішньої політики Росії на пострадянському просторі протягом 2014 р. логічно вибудовується навколо України. Навіть на VIII Асамблеї «Русского мира», що проходила в Сочі 4 листопада, однією з основних тем для обговорення стали події в Україні. Ситуація в нашій країні стала приводом для діалогу в рамках однієї з панельних дискусій Асамблеї, та й у кулуарах, природно, слово Україна звучало дуже часто.

Причиною тому – очевидний вплив, який справляють українські події на ситуацію в усьому «руському миру», і на пострадянському просторі, перш за все.

Також росіяни почали нарікати і на перейменування міст на «казахський лад». «Оскільки це земля казахів, то і росіянам вони натякають: а ви не лізьте. Російські колонізатори, мовляв, нічого доброго не зробили, і без росіян в Казахстані буде краще», – заявив представник місцевого фонду «Русский мир» Микола Плахотін, коментуючи пропозицію президента Назарбаєва перейменувати Казахстан в «Казах Їли» («Вітчизна казахів»).

Скаржаться місцеві росіяни і на те, що інтереси російськомовних людей нібито не представлені ані в держпараті, ані в судовому корпусі, ані в силових структурах. Не подобається місцевим уродженцям РФ і недостатнє викладання російської мови в школах. Місцеві жителі стверджують, що відчують певні «утиски» через застосування російської в побутовому житті, і шокують своїм уявленням про ситуацію в Україні. Наприклад, за словами М. Плахотіна, «Юлія Тимошенко забороняла в українських школах навіть на перервах розмовляти російською. Нам хоча б поки не забороняють говорити тут російською, але утиски є» [4].

У Північному Казахстані, де щільність російськомовного населення є найвищою в республіці, найбільшого вираження його активність знайшла в тісній співпраці між північно-казахстанською філією «Російської громади Казахстану» і обкомом Комуністичної партії Казахстану на початку 2000-х рр. Ситуація була такою, що значна частина членів філії громади одночасно була комуністами.

Суспільна думка в Казахстані в основному формується російськими ЗМІ. Згідно зі спостереженнями самих експертів з початку українсько-російського конфлікту казахстанське суспільство розділилося на два ворогуючі між собою табори. При цьому, вважають вони, у більшій частині населення країни явно домінують проросійські настрої, які нерідко мають агресивний характер. Власник медіа-групи «ТАН» Арманжан Байтасов поскаржився: «Я беру участь у кількох WhatsApp-чатах і відчуваю агресивність моїх опонентів, явно прокачаних російською ідеологією. Такі люди вкрай вороже ставляться до іншої точки зору і цей свій негатив абсолютно не приховують».

На думку Арманжана Байтасова, проросійська орієнтація значної частини казахстанського населення є наслідком тієї інформаційної політики, яка проводиться в країні. «Все почалося з кінця 90-х – початку 2000-х рр. Держава стала регулювати вітчизняні ЗМІ. Це і обмеження ретрансляції зарубіжних каналів, і введення правила мовлення за принципом «50 на 50». Тобто 50 відсотків казахською мовою і 50 відсотків іншими мовами. Нарешті, поділ ЗМІ на тих, хто отримує кошти з державного бюджету, і тих, хто нічого не отримує і виживає як може», – зауважив відомий казахстанський медіа-магнат [5].

Також він вважає невинуватим привілейоване становище в казахстанському ефірному просторі телекомпанії «Первый канал “Свразия”»: «Цей телеканал здійснює мовлення на всій території Казахстану, користується нашими передавачами, але не дотримується закону «50 на 50», і вже тим більше не дотримувався і не дотримується закону про обмеження ретрансляції! Таким чином, на думку Байтасова, подібні перекоси призвели до того, що Казахстан віддав свій інформаційний простір чужій державі.

Така ситуація накладається на освітню політику, що проводиться в східних районах Казахстану Російською Федерацією.

Наприклад, казахстанських дітей, що навчаються в школах Байконура, який орендується РФ, учать тому, що їх президент – глава РФ Володимир Путін, повідомив аким Кизилординської області Кримбек Кушербаєв. «У нас там є 6 шкіл, де навчаються казахські діти не за казахстанським стандартом, а за російським стандартом. Казахські діти в казахських школах відкривають підручник, де написано – «мій президент Володимир Путін». Як це виходить? (...) Якими вони будуть завтра громадянами, патріотами?», – зазначає К. Кушербаєв. За його словами, після закінчення таких шкіл казахські діти не зможуть вступити до вузів Казахстану [6].

Лояльність до російської мови, як і до самої Росії в країнах Центральної Азії зберігається значною мірою через необхідність виїжджати на заробітки до Росії, де постає питання іспиту з російської мови, історії Росії та її законодавства. «Оскільки життя в деяких центральноазійських республіках колишнього СРСР сьогодні великою мірою залежить від трудових мігрантів, ці люди, незважаючи на суперечливе ставлення з боку російського суспільства, в цілому позитивно налаштовані до Росії і готові активно вивчати російську мову й засвоювати російську культуру. Слід зазначити, що геокультурний варіант «русского мира» ... відзначається реалістичним тлумаченням сьогоденної складної демографічної ситуації в Росії та наявністю позитивного потенціалу для використання трудових мігрантів з Центральної Азії задля зміцнення позицій Росії в Азії і світі» [7, с.68].

Проте така ситуація має тенденцію до спаду. Зіставляючи дані Федеральної міграційної служби Росії від 4 березня 2015 р., порівняно з аналогічним періодом минулого року, спостерігається скорочення кількості громадян Центральної Азії на території РФ (за винятком Казахстану). Також у 2014 р. з Росії в країни СНД було здійснено грошових переказів на суму \$19,054 млрд, що на \$2,672 млрд, чи 12 відсотків, менше, порівняно з 2013 р. Обсяг переказів до Узбекистану знизився на 15,4 відсотка, Таджикистану – 7,6, Киргизії – 2,1, в Туркменію – 22,5 відсотка. Тут виняток також становить Казахстан, до якого надійшло отримав \$577 млн, проти \$561 млн у 2013 р. (+2,8 відсотка).

У грудні 2014 р. президент Н. Назарбаєв у посланні «Стратегія Казахстан-2050» доручив до 2025 р. опрацювати питання переведення казахського алфавіту на латинську графіку. Мова, за словами президента, – один з головних консолідуючих чинників казахської нації і тому вона повинна бути сучасною і активно застосовуватися у всіх сферах життя суспільства. Для цього потрібно не тільки перевести її на латинську графіку, але і модернізувати саму мову з тим, щоб зробити її здатною виконувати комунікативні функції і оперувати для цього відповідною термінологією. Латинізація алфавіту супроводжуватиметься розширенням сфери застосування казахської мови. До 2025 р. нею мають володіти 95% жителів країни. Як наслідок, через 10–12 років має з'явитися ціле покоління, що поголовно володіє казахською мовою, яка стане мовою повсюдного спілкування. У Центральній Азії на латинський алфавіт вже переходять Туркменія і Узбекистан. У культурному плані відмова від кирилиці призведе до посилення відчуження від Росії.

На сьогодні дві держави Центральної Азії вустами своїх лідерів висловили бажання поміняти назви. Дві – найбільш проросійські країни Центральної Азії.

Як же згадувалося, в лютому 2014 р. президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв запропонував змінити назву країни на «Казах Їли» – що в перекладі означає «Вітчизна Казахстан». Згодом, у вересні того ж року, лідер впливової партії Киргизстану «Ар-Намис» («Гідність»), колишній прем'єр-міністр Фелікс Кулов заявив під час партійної конференції, що наступив момент повернутися до витоків, тобто позбутися радянської назви держави. Були запропоновані конкретні варіанти: «Киргиз Ель Республік» («Республіка Киргизького Народу») і «Киргиз Джері» («Земля Киргизів»).

У Киргизстані мовне питання наразі перейшло з побутової площини в політичну. Свідченням цьому – неодноразові висловлювання чиновників, представників держкомісії з розвитку державної мови про те, що час ікс – час перекладу діловодства на киргизьку мову – настав. І зволікати з цим більше не можна. Адже в Киргизії навіть на офіційному рівні не вживається державна киргизька мова.

Загалом, спочатку, з моменту приєднання Киргизстану до Росії, управління здійснювалося місцевою адміністрацією з-поміж росіян.

За радянських часів російські управлінці різною мірою були представлені у вищому партійному керівництві, серед номенклатурних працівників як секретарів первинних партійних організацій, окружкомів і райкомів, а також управлінці у промисловому секторі республіки, в кооперативно-господарській та фінансовій адміністрації. Специфіка регіональної російської еліти полягала в тому, що росіяни більшою мірою були представлені у керівництві партійної і господарської ланки в північному регіоні республіки. Причому показники міської керівної ланки перевищували аналогічні по сільській місцевості.

2000-ті рр. в етносоціальній структурі росіян Киргизстану стали часом трансформації структурних показників, пов'язаних певною мірою зі змінами суспільного розвитку республіки. Внаслідок політики 90-х рр. доступ росіян до владних структур різко зменшився.

Вимога вживати, замість російської, киргизьку мову останнім часом стала одним з головних трендів політичного життя Киргизстану. На початку травня 2014 р. відбувся перший курултай студентів Киргизстану. Ухвалена за його підсумками резолюція свідчить, що державна мова в Киргизії повинна мати статус офіційної. На пресконференції, присвяченій підсумкам курултаю, член студентської ради Киргизько-Турецького університету «Манас» Аділет Орозбаєв заявив, що російська мова, на думку студентів, заважає розвитку державної мови. Втім, за його словами, надання офіційного статусу киргизькій мові не означає, що студенти не повинні будуть вчити російську, англійську чи інші мови. У резолюції також говорилося про необхідність перевести на киргизьку мову комп'ютерні програми, соціальні мережі та ресурси інтернету.

«Національна комісія з державної мови також виступила з ініціативою, щоб усі телеканали Киргизії перейшли на національну мову «хоча б на 50%». При цьому, за даними, отриманими внаслідок моніторингу становища російської діаспори в країнах колишнього СРСР (замовником проекту був МЗС РФ), тільки 7% опитаних володіють киргизькою мовою досконало, 23% можуть трохи спілкуватися і 70% не знають її взагалі. Майже 10% опитаних заявили, що у разі повного витіснення російської мови вони покинуть республіку. І тільки 27% сказали, що залишаться і

вивчать державну киргизьку мову. Більше половини росіян живуть з думкою про від'їзд до Росії, і лише 2% збираються залишитися» [8, с.53].

Казахстан та Киргизстан були і залишаються найбільш русифікованими країнами Центральної Азії. І навіть за суттєвого зниження кількості росіян у цих державах – на сьогодні в Казахстані лише 21,47% корінних росіян, а в Киргизії 6,6% – російська мова тут має найбільш сприятливий, порівняно з іншими державами Центральної Азії, правовий статус.

В інших країнах центральноазійського регіону спостерігається чітка тенденція до скорочення вжитку російської мови. Наприклад, у Туркменії та Узбекистані, порівняно з 1989 р., чисельність російськомовного населення знизилася з 15–17% до 2–3% згідно з експертними оцінками, оскільки офіційних даних немає. Володіють російською мовою: в Узбекистані трохи більше 14%, а в Туркменістані – всього 12%. Взагалі не володіють російською мовою 59% населення Узбекистану і 82% населення Туркменії. При цьому росіян в Узбекистані – 4,91%, у Туркменістані – 3,23%, а у Таджикистані – взагалі 0,46%.

З моменту завоювання Туркестану до затвердження в Узбекистані радянської влади ідентифікаційними критеріями для росіян та російськомовних служили, зокрема: православ'я, компактне розселення в новостворених населених пунктах і зовсім відмінні від прийнятих у місцевого населення одяг, побут тощо. Що ж стосується мови, то вона не відіграла тієї важливої ідентифікуючої ролі, яку згодом стане відігравати. Для переважної маси не- і напівписьменного автохтонного населення російська була просто чужою мовою.

У наступні сімдесят років (до початку 90-х) ідентифікаційні критерії зазнали значних змін. Зникло як першорядна ознака православ'я. Завдяки будівництву нових і кардинальному переплануванню старих міст росіяни перестали проживати в містах «окремо» від автохтонного населення. Нарешті, завдяки процесу модернізації, а також припливу представників інших європейських національностей в Узбекистан, Таджикистан та Туркменістан «європейський» одяг, будинки і побут перестали сприйматися як суто «російські». На перший план вийшли інші ознаки. Перш за все це був високий рівень лояльності до партії та комуністичної

ідеології (характерно, що серед росіян Узбекистану та Таджикистану не було дисидентського руху, аналогічного до руху в Москві та деяких інших великих міст Росії). По-друге – російська мова, точніше, володіння російською мовою як рідною, за одночасного неволодіння узбецькою. «Виділення мови як критерію ідентичності було пов'язане, не в останню чергу, з результатами політики ліквідації неписьменності, коли ідентифікаційні кордони стали проходити не тільки по тому, якою мовою людина говорить (в ситуації традиційної для міст Мавераннахра тюрко-перської двомовності мова не була «сильним» маркером ідентичності), але якою також вільно читає і пише» [9, с.14].

Достатньо було просто «задекларувати» себе росіянином під час отримання паспорта. Саме таким чином росіянами записували себе в Узбекистані багато українців, які втекли в 30-ті роки від розкуркулення з України; багато євреїв-ашкеназі в 60–70-ті роки; нарешті, більшість дітей, у яких один з батьків був росіянином.

Що стосується узбеків, таджиків, каракалпаків тощо, процес «обрусіння» мав місце і тут. Багато представників автохтонних національностей давали своїм дітям російські імена, народи Узбекистану досить спокійно ставилися до своїх «зросійщених» прізвищ, що набули закінчення – ов, – єв. «Іншими словами, російська ідентичність виявилася найбільш «інструментальною», її можна було без будь-яких складнощів (на кшталт хрещення в православну віру, як це мало місце до революції) прийняти, як «повністю» – через відповідний запис у паспорті, так і «частково» – через російське ім'я» [9, с.15].

В Узбекистані «злам» російської ідентичності відбувся на початку 90-х років. З одного боку, зникли деякі «радянські» маркери: насамперед, лояльність до партії та комуністичної ідеології (внаслідок зникнення самих об'єктів лояльності). Значно знизився ступінь лояльності щодо держави та її інститутів. Гранично скоротилися випадки прийняття «російської» національності з боку представників інонаціональних груп – євреїв, українців, білорусів, метисів; зникла практика давати дітям в узбецьких сім'ях російські імена.

Отже, реальне звуження «русского мира» на території колишніх союзних республік Центральної Азії пояснюється двома взаємо-

пов'язаними процесами: зниженням кількості російського (слов'янського) населення і скороченням сфери вживання російської мови.

Таким чином, ми спостерігаємо нині нову стадію формування національних ідентичностей пострадянських держав. Цей процес значно посилений подіями в Україні. Що не може не викликати «стурбованості» деяких російських дослідників. Наприклад, політолог і журналіст В.Лешуков пише, «з кожним новим роком пострадянського життя нові ідентичності все більше вкорінюються, що зумовлено і природним ходом часу. Змінюються покоління. Відходять люди похилого віку, які ностальгують за СРСР. А молодь, народжена в незалежних державах, відразу вбирає пропаганду пострадянського періоду, має в голові кардинально відмінну від предків «начинку». Вона може цілком доброзичливо сприймати не тільки євроінтеграцію власних країн, але і їх членство у військово-політичному блоці НАТО. Безліч таких молодих людей я зустрічав у різних країнах СНД. Зауважу, що згадані молоді люди – студенти елітних вузів, «передовики», скоро опиняться при владі. Час грає проти Росії, ускладнює реінтеграцію пострадянського простору»... «Наростання проблем у російськомовного населення через продовження формування нових ідентичностей, перекроювання ідентифікаційних кодів у пострадянських державах і необхідність Росії визначитися з реакцією на них в контексті нової стратегії захисту «руського мира» – це, можливо, основа майбутніх серйозних конфронтаційних геополітичних процесів на просторі колишнього СРСР. Але якщо раптом відбудуться дискримінаційні заходи проти росіян, то, звичайно ж, вони спровокують відповідь Москви» [10].

Нагнітання ситуації в російських ЗМІ пов'язане, насамперед, з реальною можливістю втрати позицій Росії на всьому пострадянському просторі, а тим більше – в країнах Центральної Азії.

Об'єктивне скорочення «руського мира» в країнах центрально-азійського регіону накладається на неорганізованість російської діаспори, яка раптом опинилась у ролі реальної національної меншини. А змиритися зі статусом «діаспори» на територіях, які належали колись Російській імперії, росіянам дуже складно.

Мабуть, у цьому і полягає роз'єднаність місцевих організацій, суперечки за право представляти цей самий «руський мир».

Як пише З. Левін, «для нинішньої російської діаспори в країнах СНД і Балтії характерні гранична роз'єднаність, нездатність до згуртування і лобіюванню своїх інтересів... Це пов'язано з тим, що росіяни поки що становлять там етнічний конгломерат, який не має усвідомленого минулого та спільного інтересу» [11, с.44].

«Ось і виходить парадокс – російських організацій багато, а людей у них практично немає, одні керівники та кілька активістів. Звідси стає зрозумілим відсутність єдності в російському русі, який позбавлений широкої громадської підтримки» [12].

Після Криму стало ясно, що стратегічна лінія Москви – це «русский мир», його розширення і всебічна (!) підтримка. Наприклад, в автономії Узбекистану Каракалпакії з'явився рух «Алга Каракалпакстан» за вихід зі складу країни, причому близько третини населення автономії – це російськомовні люди.

За словами відомого казахського журналіста С. Малєєва, наприклад, «... у російських шовіністів були і є претензії і до нашої країни. І якби сьогоднішня війна всіх цих «стрільців і бісів» перетворилася б для терористів Південного Сходу України в легкий променад, про який їм так мріялося спочатку, то наступними на черзі до поглинання Росією стояли б ми» [13].

«Путіну не забезпечити своєї історичної спадщини тільки шляхом загарбання Криму. Його бачення вимагає більш великої Росії, сформованої або територіально, або на екстериторіальних засадах. Але це бачення не може бути реалізоване мирними способами або залишатися стійким на довгий час. В Україні, в Казахстані та інших частинах колишньої радянської території (в тому числі і в самій Росії) занадто багато людей, які не потерплять цього» [3].

Поряд з цим до можливої появи в Східному Казахстані російських «зелених чоловічків» місцеві жителі ставляться вкрай скептично. Однак журналісти зазначають, що радіти приходу «ввічливих людей» будуть 90% місцевих росіян, хоча і не дуже сподіваються на це. Мовляв, у Криму та Донбасі є за що воювати, а в Казахстані – лише голий степ.

Таким чином, уся ця територія є частиною «русского мира». З погляду значної частини росіян, що проживають у Центральній Азії, східні та південно-східні області Казахстану – взагалі органічна частина Росії, несправедливо передана свого часу

більшовиками Казахській АРСР, що стала в 1991 р незалежною державою. Паралелі з Україною в цьому випадку дійсно спостерігаються. Але перегляд кордонів неминуче призведе до дестабілізації ситуації, яка, враховуючи площу Центральної Азії (близько 4 млн кв. км), її населення (близько 70 млн чол.), а також протяжність найдовшого в світі російсько-казахстанського кордону (близько 7 тис. км) може вилитися в набагато більш масштабний конфлікт, ніж в Україні. Військових ресурсів Росії для того, щоб блокувати такі вогнища напруги, навряд чи вистачить. Тому повторення в Центральній Азії українського сценарію не відповідає інтересам Москви.

Суперечать цьому і міркування стратегічного характеру. Астана є головним союзником Москви у Митному та Євразійському союзі. Головні інтеграційні проекти, за допомогою яких Росія намагається об'єднати частину пострадянського простору, реалізація кримського сценарію в ЦА і конкретно – в Казахстані можуть призвести до розпаду цих об'єднань і стануть серйозною загрозою багаторічним інтеграційним зусиллям Москви.

Вагання центральноазійських лідерів свідчить про те, що вони чітко усвідомлюють справжню ціну «дружби» з Москвою. Найбільш яскраво про це говорять дії президента Казахстану Н. Назарбаєва, коли він пропонував своє посередництво у розв'язанні воєнного конфлікту на Донбасі. Але всі очільники держав ЦА, включаючи і Назарбаєва, опинилися в лещатах подвійного тиску: необхідності опиратися тиску Росії, з одного боку, а з другого – не допустити Майданів у власних країнах.

Тривалі акції протесту, як і зміна влади в державах Центральної Азії, найближчим часом є малоімовірними. Тому, керуючись власними інтересами, Україні необхідно якомога ширше просуватися в інформаційний простір цього регіону, спираючись і на офіційні кола, і на корінне населення, і, особливо, на нечисельну українську діаспору.

1. Див., наприклад: После Украины Путин займется «защитой» русских в Казахстане. 3 сентября 2014 // obozrevatel.com/; Тюйр Кармо. Следующей

страной после Украины, на чьи территории посягнет Россия, будет Казахстан / Кармо Тьюр // argumentua.com2014-03-17/; Brill Olcott Martha. Will Kazakhstan be Next in Putin's Reintegration Project? [Электронный ресурс] // Eltsov Peter. Режим доступа: carnegie.ru/2014/03/05/; EltsovPeter, Larres Klaus Will eastern Ukraine and northern Kazakhstan be next?// [inosmi.ru/world.](http://inosmi.ru/world/) [Электронный ресурс]. Режим доступа: 20140311/218432356.html; Казахстан опасается, что станет «следующим» после Украины asiarusssia.ru/news/4089/ тощо.

2. Див.: Батанова О. Н. Русский мир и проблемы его формирования : дис.... кандидата полит. н. 23.00.04 / Батанова Ольга Николаевна. – М., 2009. – 163 с.

3. Brill Olcott Martha. Will Kazakhstan be Next in Putin's Reintegration Project? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Brill Olcott Martha. Режим доступа: carnegie.ru/2014/03/05/

4. «Русский мир» Казахстана ожидает «зеленых человечков» для наказания казахов за «геноцид» // 21/10/2014 – CRIME.in.UA

5. Угрожают ли Казахстану российские СМИ? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russobalt.org/forum/topic/524527-ugrozhaiut-li-kazakhstanu-rossiiskie-smi/>

6. Цит. за: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centrasia...p?st=1415390580>

7. Котигоренко В. Ідеологічний проект «русского мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу / В. Котигоренко, О. Рафальський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 5 (67). – С. 68.

8. Немешина Л. Ю. Русские в Киргизии: этнокультурная и социально-политическая структура / Л. Ю. Немешина // Русский мир в Центральной Азии: сборник статей и материалов. Выпуск 1. – Бишкек, 2007. – С. 53.

9. Абдуллаев Е. Русские в Узбекистане 2000-х: идентичность в условиях модернизации / Е. Абдуллаев // Русский мир в Центральной Азии: сборник статей и материалов. – Бишкек, 2007. – Вып. 1. – С. 113.

10. Лешуков В. Новые «станы», старые «станы» и русский мир / В. Лешуков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://русскийконсерватизм.рф/politika/novye-stany-starye-stany-i-russkiy-mir/>

11. Левин З. И. Менталитет диаспоры (системный и социокультурный анализ) / З. И. Левин. – М. : Ин-т Востоковедения РАН; Изд-во «Крафт+», 2001. – С. 44.

12. Рудаков В. Кто на самом деле разрушает русский мир Казахстана? / Вадим Рудаков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nakanune.ru/articles/18071/#>

13. Малеев С. Затеваť агрессию против Казахстана для Путина будет сродни самоубийству / С.Малеев [Электронный ресурс] – Режим доступа: Altyn-orda.kz/22/10/2014